

Слободан Н. РЕМЕТИЋ*
Академија наука и умјетности Републике Српске
Бањалука

СРПСКИ ДИЈАЛЕКАТСКИ КОМПЛЕКС У СВЕТЛУ МИГРАЦИОНИХ СТРУЈАЊА (ЛИНГВИСТИЧКИ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ АСПЕКТ)

У раду се говори о упливу сеоба у формирању данашњег српског дијалекатског мозаика. Миграцијама изазваним економским разлозима и масовним узмицањем пред турском најездом објашњавају се распоред, величина и облик данашњих дијалеката. Указује се на утицај говора досељеника на језик стариначког живља, као и на путеве и крајње домете интерференције супротног смера: преузимање идиолекта и иноверних носилаца, и то знатније него што се донедавно мислило. Исељавање српског живља у крајеве далеко од матичне области на својствен начин чува старије језичко стање из времена сеоба, трезор података драгоцен за историјску дијалектологију. Миграције сnose и одговорност за појаву нових дијалекатских и говорних типова (западносрбијанска икавштина, настала на бази погрешне перцепције једног вокала у говору стариначког живља).

Кључне речи: Миграције, метанастизичке области, херцеговачко-крајишки дијалекат, шумадијско-војвођански дијалекат, косовско-ресавски дијалекат, призренско-јужноморавски дијалекат, дијалекатска интерференција, незамењено јат, икавизам.

1. Добро је познат удео миграција у формирању српске дијалекатске мапе. По правилу изнуђено, изазвано политичким притисцима и невољама или економским разлозима, масовно померање носилаца појединих дијалекатских типова често обима правих лавина, сноси лавовски део одговорности за вишеструке измене у српском дијалекатском мозаику. О већини тих измена наука је углавном подробно информисана захваљујући понајвише магистралним расправама Павла Ивића, неприкосновеног ауторитета српске лингвистике у другој половини XX века и несумњиво до данас најбољег тумача говорног мозаика народа коме је припадао. Није спорно ни то да је „најсвестранији, најплоднији, најкреативнији и најиновативнији истраживач српског дијалекатског комплекса” (Реметић 2000: 5) у своме добу био водећа адреса словенске и европске дијалектологије. О питању којима се бави овај реферат

---

* profesorremetic@gmail.com

професор је писао у више наврата (Ивић 1955–1956; Ивић 1998; Ивић 2001; Ивић 2001а). Неке, пре свега најкрупније, последице миграција у Ивићевим студијама разрађене су до перфекције, неке су мање, овлашно дотицане, понешто је остајало и у сенци, а политички потреси последње декаде другог миленијума изнедрили су нове демографске потресе и егзодусе, стављајући српску дијалектологију и српске дијалектологе пред нова, додатна озбиљна искушења и крупне задатке.

2. Зна се да је сељакање, истина неједнаког интензитета и смера, верни пра-тилац српског живља од доласка на Балкан па дословце до наших дана. Са јачањем и ширењем немањићке државе та струјања су имала правац север–југ, да би дола-ском Селцука историја српског народа добила вишевековни инверзивни ток, таман као и демографско померање наших предака. Од краја XIV до дубоко у XIX век историја памти готово континуирана метанастазичка струјања у разним правцима. Јован Цвијић, на темељу резултата обимних етнографских истраживања у многим пределима, излази са судом „да је, почевши од краја XIV века па кроз турско време до наших дана, испремештано скоро све становништво на простору од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе” (Цвијић 1922: 8).

3. Захваљујући разгранатим и темељним етнографским истраживањима у окви-ру добро познате Цвијићеве етнографске школе, чији су резултати углавном објављи-вани у престижном Српском етнографском зборнику, прецизно су искристалисана главна жаришта миграција, односно неколико „струја”, према извориштима сеоба. Поуздано се зна да на највећем делу српског језичког простора доминирају пресеље-ници. Удео старинаца је, примера ради, сасвим мали „у целој северној, западној, цен-тралној и јужној Србији, па донекле и у Војводини” (Ивић 2001а: 67), „док је код Срба у западној Босни и Хрватској тај проценат раван нули” (Ивић 1991: 265). Упадљива је велика несразмера у величини аметанастазичких и метанастазичких области. Прву код Срба чине „тимочки и лужнички крајеви на крајњем истоку”, дакле, области на самој језичкој и националној периферији, као што је случај и са периферијом тзв. цивилне Хрватске, на њеном крајњем северозападу: област „између западне међе не-кадашње Војне крајине и границе Словеније” (Ивић 2001: 66–67). За ову прилику, осврт на српски дијалекатски комплекс, подсећање на главне струје.

4. Познато је да су неки крајеви одиграли „улогу сталног извора сеоба. Такав је појас наших највиших планина дуж водомеђе између јадранског и црноморског, одн. Јекејског слива. То су планински венци који се од предела западно од Сараје-ва протежу преко херцеговачких површи и црногорских Брда, допиру до Метохије и, обухватајући Шар-планину, настављају се у Македонији [...] Прилично значајну улогу као миграционо жариште одиграле су и планине на бугарској граници, у ма-сиву Старе планине, Суве планине итд.” (Ивић 2001а: 67). У пространој метанаста-зичкој области према миграционим струјама искристалисано је неколико зона.

5. Динарска струја била је најјача. Матична област су јој висински делови Хер-цеговине, Црне Горе и Рашке области, односно планине од горњег тока Врбаса па све до Проклетија. Територија насута овим становништвом „обухвата Црногорско приморје, далматинско копно, целу Босну, велики део Хрватске и највећи део Сла-воније и нашег насеља у Барањи, велики део Војводине, сву западну Србију и више од половине Шумадије” (Ивић 2001а: 67–68).

6. Матичну област ове струје чине три позната жаришта:

- а) Прво чине западна Херцеговина са суседним теренима Босне и далматинског копна. Одавде су се ширили носиоци икавског изговора, махом католици, за нашу тему битни због чињенице што ће касније многи пресељеници, носиоци ијекавског новоштокавског херцеговачког говора на новом терену бити поикављени. Икавци из овога жаришта раширили су се дилем Босне, јужне Хрватске, Далмације и Истре. Из овога жаришта потичу и бачки Буњевци.
- б) Друго, за ову прилику много важније жариште чини источна Херцеговина, односно тзв. Стара Херцеговина, пре свега оне области које су 1878. и 1913. ушле у састав Црне Горе. Реч је о масивима Дурмитора, Сињајевине, Маглића и других подручја у сливовима „Пиве, Таре, Лима и горњег тока Неретве”, настањена експанзивним сточарским живљем, познатим по изузетној покретљивости. Одавде су се Срби, носиоци новоштокавске ијекавице распршили „по Босни, Далмацији, Хрватској, Славонији, Барањи и западној Србији и донекле у северној Србији и Војводини” (Ивић 2001а: 68). Из овога жаришта потичу и источнохерцеговачки дошљаци у Дубровачком приморју.
- в) Трећа, такође богата река пресељеника извирала је у црногорским Брдима и деловима суседне Рашке области, носећи јекавце са старијом акцентуацијом, које је углавном примила Србија, а данас су најучљивији на левој обали Ибра и у западнијим деловима јужне српске покрајине.

7. Друго јако врело била је косовско-метохијска струја са екавским дијалектом старије акцентуације. „Она је захватила крајеве од Копаоника ка Јужној и Западној Морави, доњи део долине Западне Мораве и област северно од ње, а затим се прелила и преко Велике Мораве у сливове Ресаве, Млаве, Црне реке, доњег тока Тимока итд.” (Ивић 2001а: 69).

8. Трећа озбиљнија струја била је вардарско-јужноморавска. Извориште јој је било подручје с обеју страна границе Македоније и у горњем току Јужне Мораве. Овај талас преплавио је јужноморавску долину, преливши се и у долину Велике Мораве, стигавши спорадично и до околине Београда.

9. Четврта, тзв. шопска струја, носећи особине тимочко-лужничког дијалекта, сливала се из планинских области на бугарској граници према моравској долини, доспевши и до неких београдских села.

Шумадија и долина Велике Мораве терени су укрштања свих четирију струја, с тим да у западнијим подручјима (западно од линије Београд–Младеновац–Крагујевац) доминира динарска компонента, у источним мешавина преосталих трију струја. У становништву Војводине најзначајније партиципирају досељеници из северне Србије, међу којима је и знатан проценат некадашњих тамошњих старинаца, као и „досељеника са разних страна, који су преко Саве и Дунава прешли знатним делом већ етнички измењени, као представници новог етничког типа Шумадинаца, створеног у резултату многоструког укрштања” (Ивић 2001а: 69–70).

10. Поводи сеоба су различити, али иза најмасовнијих миграционих таласа стоје разлози сасвим прозирне политичке провенијенције. Осмишљеним акцијама ауст-

ријских, млетачких и мађарских власти од миграната углавном српског порекла подиже се заштитни зид, својеврсни штит од експанзивних Селџука. Здрава политика европских владара подразумева и извесне повластице придошлицама, што резултира стварањем простране, сређене и уређене аустријске Војне границе. Опустеле крајеве плански су насељавали и Турци. Сваки аустријски или млетачки сукоб с Турцима подразумевао је нови избеглички талас нашег живља, који је, по природи свари, у тим сукобима био на страни хришћана. Одговорност за континуирано померање, боље рећи бежање хришћанског живља у правцу севера, северозапада и запада сноси и „несређено стање које је у Турској царевини настало у XVII веку и које се продужило до краја њеног постојања” (Ивић 2001а: 65). „Најсталнија од свих сеоба” била су тиха струјања вишка живља са планинских платоа, терена типичне диспропорције прираштаја становништва и економских предуслова његовог опстанка на висинским котима, у временима пре појаве кромпира, попришту тешких, гладних година.

11. О последицама миграција свих врста и обима писано је код нас и често и са најпозванијих адреса. Пре осврта на уплив миграција у домену српског дијалекатског мозаика – само краће подсећање на њихов друштвено-историјски значај у првом реду у оквиру српске државе, а и српског народа у целини. Пре нешто више од четири и по деценије са најпозваније тадашње адресе је речено: „Добро су познате последице којима су миграције оптеретиле и компликовале историју српског народа. Чињеница да се он нашао расејан по многим крајевима и измешан са другим народима ставила га је пред замашне политичке и културне проблеме, решиве једино у условима демократског поретка ствари у свим државно-правним јединицама о којима се ради, и једино ако се сам српски народ, у свим својим деловима, око тога својски ангажује” (Ивић 1991: 272). Стање далеко од било каквог „демократског поретка ствари” у XX веку је резултирало геноцидним погромом у тзв. Независној Држави Хрватској и недавним егзодусом српског живља са простора двеју западних република бивше заједничке државе и из јужне српске покрајине. Недавне реке избеглица и „интерно расељених лица” за последицу су имале и „привремено” прекрајање српске дијалекатске мапе, нову дијалекатску мешавину у разним сабирним центрима Републике Србије и Републике Српске.

12. Сеобе су местимично проширивале српску националну територију (нпр. у Војводини), понегде сужавале (област Космета), али су већини Срба донеле „огромне промене у начину живота, економици, схватањима, измениле су психичке особине становништва многих покрајина” (Ивић 1952: 10). У том смислу као да предњачи Шумадија, јер се и дизање Првог и Другог устанка објашњава управо борбеним и бунтовним духом њеног становништва, формираног мешавином више досељеничких струја. О карактеру Шумадинаца са посебним пијететом је говорио најпозванији да суди о питањима те врсте: „Преображено динарско становништво оставило је у карактеру Шумадинаца са траговима сточарске небрижности инстинкт за независношћу и снагу – особине које су ретке код досељеника са југа. Косовска и вардарска струја биле су састављене поглавито од земљорадника, од потиштених чифчија, изузевши смеле и активне досељенике из Метохије. Они су донели традиције негдашње Србије, одрасли у сенци њених цркава, манастира и градова. Под узајамним утицајем ових становника и старога становништва које је живело у особито развијеним задругама, образовао се нов психички тип, који

се својом већ богатом историјом и својим творевинама појављује као тип обдарен већом снагом и можда више од чистог балканског типа” (Цвијић 1966: 378). У вези са главним психичким особинама становника Шумадије истим пером је, између осталог, написано и ово: „Оно што данас нарочито пада у очи у карактеру Шумадијанаца јесте нешто јако, смело, велика активност и здрави живци [...] Ретке су инертне природе. Све више се јављају личности велике воље. Страни посматрач имао би утисак да сви напредују са неукротивом упорношћу и жилавошћу” (Цвијић 1966: 379). Не сме се, уосталом, заборавити држање Шумадијанаца страшне 1813. и можда још страшније 1915. године. Шумадинцима, најкраће речено, припада часно место у писању најсветлијих страница српске историје за два последња столећа. Цвијић је вероватно најлепше редове посветио шумадијском домаћину: „Сељаци су најбољи представници шумадијског карактера и средине. Уколико им се више приближујемо, утолико их више ценимо” (Цвијић 1966: 381). Ипак је најиздашнији када говори о њиховим интелектуалним вредностима: „Али, у Шумадији сам имао највише прилике да се дивим сељацима широке и објективне интелигенције, који посматрају ствари и догађаје и дају своје мишљење тек кад се потпуно обавесте. Сем тога, најдаровитији схватају многе ствари интуицијом и осећајем. Често ми се чинило да неписмени људи, који имају духовну ширину, могу судити каткад правичније него школовани људи, заведени политичким или другим страстима” (Цвијић 1966: 382).

13. Гледано у глобалу, сеобе стоје иза – у свету ретке – релативне уједначености српских дијалекатских типова. Миграције, дакле, носе одговорност за реалност која је у оштрој супротности са одомаћеним мишљењем да „нигде у свету нема у говору толико разлика као код нас”, а по речима првог ауторитета струке: „У ствари ништа није погрешније од таквог закључка. Неслагања међу нашим говорима не само да нису већа него су чак далеко мања од неслагања те врсте у другим језицима” (Ивић 2016: 389). За пример се наводе прилике код Немаца, Италијана, Швајцараца, где се „често људи из разних крајева, ако сваки зна само свој дијалекат, уопште не могу споразумети”. Тако нешто се, по природи ствари, и очекивало тамо где су се дијалекти, поштеђени миграционих таласа, мирном еволуцијом у дугом конинуитету све више удаљавали једни од других. „Код нас се, међутим, догодило управо обратно: наши су се говори један другоме приближавали. Говорне особине области које су постале жаришта иселавања шириле су се брзином — за језичке прилике муњевитом. Готово сви су дијалекти примили понешто, мање или више, из говора придошлица, а понеки су просто затрпани наносом” (Ивић 1952: 10).

14. Међу последицама сеоба предњаче оне везане за размештај дијалекатских, односно говорних типова. „Територије неких дијалеката проширене су, територије других су смањене, а многи дијалекатски типови ишчезли су” (Ивић 2001а: 70). Миграције су, најкраће речено, из темеља измениле географску карту српских дијалеката, при чему је измењено све: њихова територија, облик и сам размештај. Највише простора је задобио херцеговачко-крајишки дијалекат, баш због тога и обележен највећом распрострањеношћу и најмањом компактношћу, директним последицама турске инвазије. Јужни део данашње територије дијалекта сматра се, у ствари, његовом колевком: „Заузимала је северозападну половину Црне Горе и Херцеговину до доњег и средњег тока Неретве заједно са одговарајућим одсеком приморја. Колико се та област простирала на север, у западној Србији и источној Босни, данас

је тешко рећи” (Ивић 2009: 17). Пред турском најездом таласи избеглица, носилаца¹ херцеговачког новоштокавског ијекавског говорног типа кретали су се према северозападу, где су попуњавали велика пространства практично голих ледина на обе странама тадашње западне границе Турске царевине. Новоштокавски ијекавци освајали су терен штокавских икаваца, а местичмично (нпр. у Славонији) архаичних екавских идиома, као, уосталом, и области чакавског и кајкавског наречја. Историја се постарала да се територија Х-К дијалекта необично брзо прошири на простране босанске и хрватске области, укључујући Славонију и северну Далмацију. Та својеврсна реколонијација практично опустелих пространа веже се за XV и XVI век, време формирања тзв. северозападног поддијалекта Х-К дијалекта, међу чијим карактеристикама значајно место заузима одсуство накнадних иновација у колевци. Знатно касније, у XVIII и почетком XIX века економски мотивисане сеобе попунише мигрантима из исте колевке простране области југоисточне (и источне) Босне и западне Србије (питање разуђености Х-К дијалекта најстудиозније је обрађено у: Ивић 2009: 17–38). Колико су масовне миграције на линији ЈИ – СЗ измениле дијалекатски мозаик пространих области, уверљиво подсећа духовита, а приликама сасвим примерена Ивићева опаска: „Док су се једни дијалекти тако проширили, други, некада широко распрострањени, били су сабијени на мало земљиште. То се догодило са кајкавским и чакавским наречјем. У средњем веку у Книну и Бихаћу говорило се чакавски, о чему сведоче чакавске повеље писане тамо. Данас, међутим, у тим местима само професори и њихови ђаци знају за чаквце” (Ивић 1952: 10).

15. Само се масовним миграцијама може објаснити распрострањеност и облик двају дијалеката чија је матична област на тлу јужне српске покрајине. Косовско-ресавски дијалекат има облик дуге и вијугаве траке од Проклетија до Кладова, дуге, али необично уске. У свом средњем делу овај дијалекатски тип се провлачи између Крагујевца и Сталаћа, провлачи, али не обухвата ниједан од ових двају градова. Упадљиву диспропорцију дужине и ширине овога дијалекта сликовито објашњава П. Ивић: „Начин постанка овакве необичне, управо фантастичне дијалекатске творевине представљао би нерешиву загонетку да није било косовско-метохијске струје расељавања, која се као силовита бујица пробила кроз Србију с једног краја на други” (Ивић 1952: 10). Масовним миграционим кретањима објашњава се и висок степен уједначености локалних говорних идиома географски врло удаљених.

16. И иза облика и величине територије П-ЈМ дијалекта стоји истородно објашњење: „Становништво призренске зоне и оближњег југоисточног Косова било је, међутим, захваћено снажном струјом сеоба, углавном у североисточном правцу, добрим делом под притиском прилива експанзивног албанског елемента. Тако је призренски говорни тип продро у јужноморавску долину и преплавио је потискујући првобитни дијалекат те долине у побрђе даље на истоку, где се он до данас сачувао као сврљишко-заплањски дијалекат” (Ивић 2001а: 164–165). Струка не

¹ „Пусте земље било је доста, свеједно да ли заслугом ратова или болештина, а придошлице су показивале спремност да чине оно што је бечким и венецијанским властодршцима било најважније: да проливају крв бранећи границе према Турској. У сваком случају, дошљаци нису истискивали старинце, већ су само попуњавали популационе празнине. Ово конкретно значи, на пример, то да Срби у Хрватској нису отели земљу од ранијег становништва” (Ивић 1991: 259–260).

искључује ни могућност да се у даљој прошлости и С-3 дијалекатски тип ширио призренско-јужномарским правцем, можда на рачун говора тимочко-лужничке провинијенције.

17. Масовне миграције су учиниле да данас простране области прекривају насељенички дијалекти, у неједнакој мери измењени под утицајем стариначких или пак непосредно суседних идиома, са којима су се њихови носиоци мешали и контактирали у новој средини. Миграције, опет, на свој начин, стоје иза једног од најзамршенијих задатака науке о народним говорима, а то је реконструкција некадашње дијалекатске слике пространих области српско-хрватског дијалекатског комплекса. „Поред осталих требаће утврдити некадашње говорне типове северне, западне и централне Србије, Војводине (у оној мери у којој је она пре сеобе била етнички српска), већег дела Босне, како источне, тако и западне, и суседних области Славоније, Хрватске и Далмације” (Ивић 1955–1956: 98). Познато је да је наша наука за разматавање овако компликованог клупка „приморана да методологију рада сама разрађује”, а јасно је и то да „као материјал за реконструкцију првобитне дијалекатске слике могу послужити:

1. писани споменици из времена пре сеоба;
2. данашњи дијалекти старих исељеничких група које су напустиле матичне крајеве пре смене становништва у њима;
3. топономастика у метанастазичкој области;
4. трагови дијалекатског супстрата у данашњим говорима те зоне” (Ивић 1955–1956: 98).

Остављајући овом приликом по страни три преостала извора, са свим њиховим предностима и слабостима, односно недостацима, подсећамо да су извесни помаци у заиста замршеној проблематици постигнути понајвише заслугом исељеничких говора.

18. Темељна истраживања говора Галипољских Срба,² говора космајског краја, шумадијске Колубаре и суседних делова источне Шумадије (в. Реметић 1985; Бошњаковић 2008; Бошњаковић 2012), затим упознавање са приликама у говору Банатске Црне Горе (Веску 1976), Радимне (Томић 1987) и Рекаша у Румунији, као и говора Банатских Хера (Ивић 1958) значајно су допринела дочаравању, макар у основним контурама, предмиграционе слике бар једног дела северне Србије. Сада је, између осталог, јасно „да су говори смедеревско-вршачког дијалекта имали од давнина низ важних специфичних одлика, чији су ареали свакако касније сужени или искидани присељавањем живља са друкчијим говорима”, закључује први ауторитет струке у својој последњој синтетској студији (Ивић 2009: 112), посебно истичући појединост од великог значаја за историјску дијалектологију: „Уз то, говори Галипољских Срба, Банатске Црне Горе, Рекаша и Шумадијске Колубаре показују да је у смедеревско-вршачкој говорној зони пре великих миграција вокал јат чувао

² Реч је о већој скуппини српског живља, вероватно „из Јагодине”, у другој половини XVI или првој половини XVII века, пресељеној у околину Галипоља (углавном у селу Бајрамичу), одакле су, после више тамо проведених векова, након Првог светског рата, настањени у источној Македонији (село Пехчево). Њихов говор добро је познат захваљујући магистралној обимној монографији Павла Ивића *О говору Галипољских Срба* (Ивић 1957).

своју посебност, у чему се та зона слагала са шумедијско-војвођанском, а разликовала од косовско-ресавског дијалекта, у коме нема ниједног говора са сачуваним јатом” (2009: 112). Минуциозна анализа дотада објављених чињеница са подручја дотичних идиома дала је основ професору Ивићу за глобални одговор на питање порекла познатих исељеничких јатовских говора: „Говори БЦГ и Рекаша, заједно са говорима Карашеваца и Галипољских Срба, сачињавају скупину исељеничких говора са незамењеним јатом чија се матична област налазила у Србији. Карашевци потичу из неког предела који није могао бити далеко од Тимока, Галипољски Срби по свој прилици из долине Велике Мораве, а за говоре БЦГ и Рекаша претпоставили смо порекло из области између те две реке, свакако ближе Великој Морави” (Ивић 2009: 146). Систематска истраживања космајске области и суседних зона показала су, да узгред и то кажемо, да је удео језичког супстрата на тим подручјима, у томе делу Србије, знатно виши но што се раније мислило. Уосталом: „У колубарском и космајском појасу доминира дијалекатски супстрат” (Реметић 1985: 420).

19. У претходном пасусу дотакнуто је питање порекла несумњиво пресељеничких говора призренско-тимочке зоне у румунском Банату: у Свиници у Ђердапу и у Карашеву. Сматра се да је „првобитна постојбина Крашована била свакако у сливу доњег Тимока” (Ивић 1955–1956: 123) и да „су се у своја садашња станишта сасвим сигурно доселили у доба не касније од XV века, а и Свиничани су врло вероватно дошли из предела јужно од Дунава, свакако такође у врло давно време” (Ивић 1995: 201). Оба говора су, наиме, блиска са севернијим идиомима Т-Л дијалекта (Ивић 1988: 71), с тим да је процес балканизације у њима узео знатно мањег маха но што је случај у матици. У начелу очувана деклинација и остаци инфинитива на свој начин указују на релативно давнашњу миграцију носилаца двају говора. Ивићево минуциозно поређење прилика у двама идиомима показало је да је „тачније утврђивање првобитних места ... двају говора отежано, чак и готово онемогућено, управо чињеницом да се на тим местима данас налазе други језички типови” (Ивић 1995: 215).

20. На основу најновијих темељних истраживања говора и порекла Карашеваца, Михај Н. Радан закључује да су они потомци Јужних Словена који су населили Банат у VI–VII в., а касније се помешали са (највећим делом) српским досељеницима пристиглим у Карашку долину из области јужно од Дунава у XIV или најкасније у првој половини XV века (Радан 2015: 268). Што се тиче матичне области из које су емигрирали М. Радан има нешто другачије мишљење од Петровичевог и Ивићевог и сматра да су карашевска села населили досељеници из источне зоне К-Р дијалекатског ареала (јужније од Западне Мораве; Радан 2015: 268). У чувању посебности јата (у вредности [ɛ]) у Карашеву аутор види остатак из говора „најстаријег словенског слоја у сливу реке Караша” (Ердељановић 1925: 294).

21. За историјску дијалектологију, као и за српску историју уопште, посебног помена је важан детаљ везан за два миграцијама далеко расељена дијалекта из колевке на тлу јужне српске покрајине. У идиомима К-Р и П-ЈМ типа на подручју Покрајине уочљиве су особине неспорно унете из албанског језика, међу којима је најмаркантнија – изједначавање фонеме /љ/ у примерима типа *недеља* и /л/ испред вокала *e* и *i* у случајевима типа *лето*, *липа* у корист меког *л* (*недела*, *лето*, *липа*). Ове особине, обилато потврђене у говорима обају дијалеката на тлу Покрајине (в.

нпр. само: Букумирић 2003: 123–125; Ивић и Реметић 1981: 583; Реметић 1996: 412–413), „нема у говорима исељеника из ових крајева у другим деловима Србије, што значи да тих појава није било у њиховим завичајима у доба сеоба. Из тога следи да је албански језички утицај релативно скорашњи, односно да је скорашње и присуство Абанаца у тим крајевима” (Ивић 1999: 6).

22. Велике миграције често су подразумевале масовно сучељавање, мешање, суживот носилаца различитих дијалекатских типова. Тамо где ни вера није била препрека говорној нивелацији придошлице су се по правилу, макар биле неупоредиво бројније од староседелаца, прилагођавале приликама у новој средини, и то у свему, како у привредном животу, обичајима, ношњи и сл. тако и у језику. Разлози њиховог таквог понашања у струци су објашњени до танчина (Ивић 1955–1956). Нико не пориче ни утицај досељеника на говор староседелаца, јер готово да нема случаја без трагова, у различитој мери, уплива дошљака на говор староседелаца. На српском језичком простору у сучељавању двају различитих дијалекатских типова, бар у неким деловима језичке структуре, добијало се местимично „нешто треће”, само на први поглед необичне вредности хибридног карактера. Међу сегментима језичке структуре у сусрету различитости поље проблема у перцепцији резервисано је пре свега за прозодију и гласовни систем, у чему челно место припада прозодији, попришту специфичности ретких у планетарним размерама. Потешкоће око усвајања нових дистинктивних прозодијских вредности довеле су, примера ради, да „новог” акценатског типа у једној прозодијској позицији на релативно широком простору на тлу Србије, док је „неспоразум” миграната са вредношћу у новим стаништима затеченог једног вокала водио стварању практично новог, дуго генетски „загонетног” дијалекатског типа (о томе у т. 31).

23. Изразито новоштокавско подручје на тлу Србије: у говорима рудничког поддијалекта Ш-В дијалекта (”ерска” околина Аранђеловца, Качер, горња Лепеница, Гружа, руднички крај, околина Г. Милановца) и источног руба Х-К дијалекта (”Западна граница, како изгледа, пролази нешто западније од Чачка и Драгачева, па и од басена гоњег тока Моравице, да би негде на Голији (или можда чак на Јавору) избила на међу ијекавско-екавских говора зетско-сјеничког дијалекта”) карактеристичне акценатски ареал *жѐна ѿѿшок*, удружен, разуме се, с новом акцентуацијом. У тумачењу појаве професор Ивић полази од претпоставке да је становништво претежно херцеговачког порекла приспело на терен чији је „дијалекатски супстрат [...] био екавски са старијом акцентуацијом косовско-ресавског, односно смедеревско-вршачког типа, дакле, без уношења ` као нове јединице у прозодијски систем у примерима типа *жѐна* или *поток*” (Ивић 2009: 42). Кристализација мешавине живља и говорних типова „ишла је у правцу уопштавања нове акцентуације уз победу екавског изговора”, с тим да су, наспрам лако уочљиве и лако пребродљиве опозиције у примерима типа *осѿѿви/ѿсѿѿви*, уз усвајање новоштокавске вредности, код теже решиве дистинкције у изговору типа *жѐна*, *ѿѿшок*, разлике тешко ухватљиве за неупућено уво, старинци остали „на старом”, а и досељеници су прихватили ту реалност у своме говору. Биће да је професор Ивић на правом путу када ослонац за такву претпоставку налази међу јасеничким селима „у непосредној околини Аранђеловца са ‘ерским’ становништвом, за које се поуздано зна да је досељено из ијекавских области” (Ивић 2009: 42–43). У прилог таквом тумачењу појаве говори проценат

досељеника динарске струје у пет „ерских” села са доследним акценатским типом *й̆д̆ш̆ок* – *й̆д̆шока* и практично чистим екавизмом (с изузетком понеког петрефицираног (и)јекавизма): Буковик – 99,45%; Врбица – 97,84; Копљаре 80,99; Мисача – 79; Орашац – 98,92 (Реметић 1985; 19). Овакав приступ у основи објашњава изостанак акценатског модела *й̆д̆ш̆ок* – *й̆д̆шока* на тлу Шумадије узете у целини.

24. Миграције су, као што је добро познато, местимично велике компактне пресељеничке таласе стављале у непосредни контакт са иноверним носиоцима другачијих дијалекатских типова, неретко их дословце мешала са њима, а познато је да „вера дејствује као кочница говорне нивелације” (Ивић 2001а: 71). Колики се значај придаје, прецизније речено – придавао, улози вере у уобличавању дијалекатске слике конфесионално хетерогених подручја, сведоче речи најпозванијег да суди у домену дијалектологије код Срба и Словена у целини: „Снага ове баријере била је толика да би се данас за Босну и Херцеговину са суседним областима готово могла начинити два лингвистичка атласа: један за православне, а други за остале, са посебним и узајамно мање-више независним системима изоглоса” (Ивић 2001а: 71). Испоставило се да прилике на простору Босне у том погледу представљају не-обично захвално поље истраживања, да бацају ново светло на судбину дотадашње дијалекатске слике након доказано масивног прилива носилаца другог говорног идиома, односно на путеве и крајње домете дијалекатске интерференције приликом сучељавања и мешања различитих дијалеката чији су носиоци друге вере.

25. Значајан део Босне покривају два стариначка дијалекта: источnobосански и новошћакавски икавски, раније несумњиво распрострањени на ширем простору, касније суженом приливом носилаца других говорних типова. Источnobосански дијалекат и већина шћакавских идиома развили су се на територији средњовековне босанске државе, а сматра се да су масовне миграције у време турске владавине ублажиле староштокавски профил источnobосанског дијалекатског типа. Томе је несумњиво допринело новонастало новоштокавско окружење, у првом реду лавина насељеника, „у којој доминирају Срби носиоци херцеговачко-крајишког, односно источнохерцеговачког дијалекта” (Реметић 2009: 152). Све то објашњава зашто је „развој источnobосанских говора упућен одлучно у новоштокавском правцу” (Ивић 1988: 74). У струци је одомаћено мишљење о замршеној дијалекатској слици источnobосанског простора, заснованој на разлици у вери: „У источној Босни је прилив источнохерцеговачких насељеника створио садашњу сложену дијалекатску слику: православни махом говоре источнохерцеговачком јекавштином, док се муслимани и католици (тамо где их има), као и мањина православних, служе старим источnobосанским јекавским дијалектом, понајчешће знатно измењеним под утицајем дошљачког говора” (Ивић 2001: 70). На дотад познатим чињеницама темеље се речи досад нашег најбољег дијалектолога да је „у прошлости наших земљака контакт међу разноверним суседима био обично слаб, [...] а језик и друга обележја чувани су као амблем етничког идентитета”, као и закључна опсервација целог проблема: „Па ипак, обично се догађало да до краја дуготрајно суседовање уроди и неким језичким утицајем” (Ивић 2001: 64).

26. „СТИЦАЈЕМ више околности, на које се својевремено није могло битније утицати, српски говори у Босни и Херцеговини, а поготову у Хрватској, нису имали статус приоритета” (Реметић 2009: 152; в. и: Реметић 1999: 278–279). Најновија

истраживања, у првом реду испитивање говора избеглица са простора Босне, житеља за чије се претке поуздано зна да су се у источну, делом и централну Босну доселили из земље Херцега Стјепана, доносе мноштво чињеница које налажу да се пође знатно даље од синтагме „неким језичким утицајем”. Новоприкупљена богата грађа сведочи о озбиљним пукотинама „у језичкој брани засниваној на вјери. Попустиће, показало се, ипак та брана покадшто и у домену маркационих карактеристика, чувара вјерског и националног идентитета...Испоставило се да је уплив иновјерних дијалеката дубље засјекао у ткиво српских говора но што се досад углавном мислило. Национални амблем није свугдје ни рефлекс јата, ни шћакавизам, па ни опозиција тврдох и меких африката” (Реметић 2009: 174). Данас се, примера ради, зна за простране, компактне области српских ијекавскошћакавских говора: а) са два пара африката (нпр. у зеничкој области: *шћāй, звѣзћѣ, – кл’јѣсћа*, али по правилу: *мāчка, џемāдан*); б) са једним паром африката (нпр. какањски крај, а одагле диљем некадашње Височке нахије: *мāчка, џемāдан*). У зеничком и какањском крају, као и на другим подручјима посведочене појаве, Срби су од иновјерних суседа преузели и већину преосталих особина стариначког дијалекта. „Најновија истраживања значајно увећавају територију Срба икаваца шћакаваца. Срби су накадно поикављени не само у купрешком и ливањско-дувањском крају него и у области Бугојна [...] и Доњег Вакуфа, затим код Травника и Јајца” (Реметић 2009: 154–155), где потомци некадашњих типичних новоштокавских ијекаваца данас говоре (говорили до привременог напуштања својих огњишта током последњег рата) *рѣжѣ, – лѣшњāк, дѣвѣр, винчāње* и сл.

27. Начин формирања донедавног дијалекатског комплекса, боље рећи мозаика, највећег дела Босне интересантан је у контексту теорије о настанку дијалеката, путева кристализације дијалекатских типова код масовног сучељавања различитих идиома, уз то обележених и разликом у вери њихових носилаца, чиме се у целу причу озбиљно уплићу ванјезички фактори. Историја је на простору Босне на неки начин пред лицем струке „организовала” одмеравање снага језичких и тих ванјезичких момената. Показаће се да ће носиоци осетно другачијег дијалекатског типа у новој постојбини од иновјераца преузети стариначки идиом у донекле модификованом лику. Крајњи резултат дијалекатске интерференције, наиме, сведочи о својеврсној победи снаге језичке логике, језичких чинилаца над ванјезичким факторима. Језичка брана донетог идиома није попустила само тамо где су се на томе путу испречили аргументи структуралне провенијенције. Нигде на шћакавским (екавско)-ијекавским просторима православни дошљаци из земље Херцега Стјепана нису усвојили фонему /x/ нити су у домаћим речима прихватили дугосилазни акценат изван иницијалног слога. У првом случају мењао би се фонолошки инвентар, а у другом би се нарушила донета, чврсто устаљена дистрибуција постојећих прозодема. Овај „изузетак” озбиљних територијалних размера код усвајања другог идиома, код преласка на други идиолект, у својој пуноћи је на површину испливао практично недавно (Реметић 2009, посебно стр. 173–175) и тренутак је да се с тим у вези учини додатни осврт.

28. Из личног искуства са подручја суживота православних и муслимана, са терена обележеног озбиљним дометима интерференције, односно нагризања донетог X-K говорног модела у контакту са бројчано значајно премоћним носиоцима му-

слиманског источнобосанског, и то како екавско-јекавског тако и ијекавскошћкавског дијалекта у кладањском крају, знам да боја африкате у примерима типа *мачка*, *амица* има озбиљну дистинктивну тежину не само на релацији *наши* и *муслимани* него и међу самим Бошњацима кладањског подручја, нејединственим, као што се зна, у тој појединости.³ Разликовање двају парова африката има тежину националног, па и регионалног амблема, али та брана је, видели смо, попустила у многим српским идиомима под упливом иноверних комшија. Попуштање те, а непропустивост бране утемељене на структуралним језичким темељима, илустроваћемо двама примерима.

У исто време из невесињског села Биограда преци аутора ових редова доселили су се у околину Кладња, а преци угледног слависте Богдана Л. Дабића у Бискупиће код Високог. Први су, вероватно захваљујући чињеници што се од Кладња до Романије нигде не прекида компактна територија православних Срба, задржали *мачку*, *саџак*, *штан*, *клијшета* и они *звижде*, док су височки Срби доследно од суседа преузели *маћку*, *сађак*, *шћан*, *клијешћа* и *звижђу*, али су сачували *љѣб*, *растовину* и не могу без *вòдѣ* (никад: *водѣ*), говоре искључиво: *жѣнѣ*, *људѣ*, никад: *жѣна*, *људи*).

На дубоко усађену свест да су те две особине строго „туђе”, односно „њијове” подсећа искуство из разговора са осамдесетогодишњом старицом, избеглицом из Жељове код Бановића, а током последњег рата смештеном у Дивичу код Зворника. Софија Никић, рођена 1918. године, говорећи о доживљајима током Другог светског рата, верно је навела речи локалнога усташе из редова муслиманске популације, који је престашеној и незаштићеној нејачи и женској младежи предочавао могућност излаза из незахвалне ситуације: „Ўдарѣ ђнѣм-пушкѣринѣм ђт-под на ѣе: ’Вѣше се худѣјѣ зѣ-наше’ – знѣш. Бѣвѣ – нѣше се цѣре ѣдѣјѣ зѣ-њиове ѣуде. ’Вѣше се цѣре худѣјѣ зѣ-наше’“. Старица је непогрешиво подсетила на две „туђе” језичке појединости: непренесени акценат и секундарно, протетичко *x*, препознатљиву особеност муслиманских говора (Реметић 1999а: 416).

29. Масовне сеобе углавном носилаца истог, X-K дијалекта изнедриле су, стицајем околности, необичан а озбиљан проблем историјске, односно српске дијалектологије у целини. Више од сто година трајале су расправе о пореклу икавског изговора у неким селима Азбуковице у западној Србији (околина Љубовије). О западносрбијанској икавштини први је већ далеке 1876. године писао М. Ђ. Милићевић у добро познатом делу *Кнежевина Србија*, када и почиње ера необичног неспоразума са чињеницама, неспоразума заснованог на погрешној перцепцији једнога гласа. И Милићевић у исту раван ставља праве икавце и тзв. јатовце, носиоце говора у коме је стари вокал јат задржао фонолошку индивидуалност у вредности затвореног *e* [ɛ]. Озбиљна збрка у домену дијалекатске слике западне Србије, пре свега њеног порекла, последица је чињенице што погрешне перцепције нису били поштеђени многи угледни научници међу, којима су и Александар Белић, Милош

³ Бошњаци из Тухоља подно Коњух планине, чији говор је познат струци (Халиловић 1990) шале се на рачун својих сународника у Кладњу и оближњим Плаховићима, попршту екавско-јекавског говорног типа, на тамо свима познат начин: „Скоћи зећина ис-ћавкунова ћаира, могла би ћетири хојка већерат”. Кладњаци, опет, са своје стране узвраћају цитирањем возача теретног камиона из Тухоља који се механичару пожалио речима: „Мајсторе, нешта ми чалаче у мјењачу”. Они то чине уз наглашено истицање тврдоће фонеме /ч/.

Московљевић, Јован Цвијић (о томе детаљно и хронолошки у: Реметић 1981, посебно: 78–85). Погрешна перцепција је, између осталог, дуго одлагала стављање тачке на питање генезе Ш-В дијалекта, односно познатих икавизама Ш-В типа. Инсистирање на теорији (пре свега А. Белић и неки његови следбеници) на мешавини домаћег екавског и из источне Босне унетог икавског изговора⁴ темељено је на уверењу да су на србијанској страни очуване извесне икавске оазе, не разликујући притом истински икавски изговор у Азбуковици и заговорено *e* на ширем простору. Сам Белић је у јатовцима код Обреновца „чуо” икавски изговор.⁵ Испоставиће се да управо од околине Обреновца на компактном „прилично пространом терену који обухвата део Шумадије и Посавине, Тамнаву, Колубару, ваљевску Подгорину, Рађевину и део Азбуковице јат чува своју фонолошку посебност” (Реметић 1981: 16). Најкраће речено, реч *дете* на простору од Мислођина до дринских падина Ваљевских планина изговара се као у доба Стефана Немање и његових синова. Откриће фонолошке индивидуалности јата на тако широком простору дефинитивно је показало утемељеност теорије (нпр. М. Решетар, чије је поставке дорадио П. Ивић) о аутохтоном, дакле, домаћем развиту икавизама Ш-В типа, а тиме и тога дијалекта (о томе детаљно у: Реметић 1981: 60–68 и тамо нав. лит.).

30. У дискусији дугој стотињак година изнето је више теорија о пореклу западносрбијанске икавштине. Мишљење о изворном икавском дијалекту насталом на тлу Србије (Московљевић) није имало много следбеника, као ни теорија о икавцима приспелим из источне Босне, за коју се испоставило да никада није била икавска (Реметић 1981: 91–94 и тамо нав. лит.), али је дуго, у одсуству прихватљивијег решења, наклоност струке имало мишљење етнолога Ј. Павловића, који је у азбуковачким икавцима видео потомке рудара насељених „у већим групама” из западних области (Далмација, западна Босна, Херцеговина) досељених у Подриње отприлике у XVII веку (Павловић 1930: 346–347). Павловићеву теорију у основи су прихватили Ј. Цвијић, П. Ивић, А. Пецо, М. Тешић, додуше углавном не безрезервно, с тим да су у том погледу, показале се оправдано, посебно били опрезни Цвијић⁶ и Ивић.⁷ Не треба заобићи ни подсећање на Хиртово испитивање говора србијанског Подриња од Лознице до Бајине Баште „mit dem mittelpunkt Ljubovija”, на његову не баш успешну дијалектолошку екскурзију организовану по налогу Бечке академије наука 1898. године. Дошавши са намером да испита икавски говор, у затеченом истин-

⁴ „Икавци који су се находили између реке Босне и Дрине, отишли су делимично у Србију и Војводину, где их је нестало у шумадиско-сремском говору, или су се сачували као икавске оазе око Дрине у западној Србији” (Белић 1929: 1076).

⁵ „По отношению къ послѣдней замѣчаются нѣкоторыя архаическія черты, напр., сохраненіе долготы (или, по крайней мѣрѣ, полудолготы) въ конечныхъ слогахъ, слѣды икавскаго произношенія ѣ, и при томъ не только вдоль Дрины, какъ это отмѣтилъ Гиртъ въ своемъ отчетѣ”, что, впрочемъ, было извѣстно и раньше его побѣдки туда, но и на правомъ берегу Савы, въ деревняхъ, удаленныхъ отъ Бѣлграда на 2–3 часа ѣзды (Баричъ, Моштаница, Мислодѣињ и др.)” (Белић 1905: 39–40).

⁶ „То би била нека врло стара и у толико нејасна миграциона струја, што јој не знамо узрок и што је противна нормалном правцу миграционих струја, које су се кретале с динарске системе према Далмацији” (Цвијић 1922: 13). „Ни савесни и опрезни Цвијић (свестан слабости теорије о доласку икаваца са стране) није разликовао незамењено јат и вокал *и*, те је ’изједначио’ прилике у ваљевским, јадарским, рађевским и азбуковичким селима” (Реметић 1981: 81).

⁷ „По ономе што се досада о њему зна, икавски говор у Азбуковици не одликује се ничим (сем замене љ) од околног јекавског типа, углавном вуковског” (Ивић 2001: 244).

ском дијалекатском мозаику наведеног подручја, на коме данас живе носиоци готово свих резултата развоја старог јата, Аустријанац се није најбоље снашао. На слабости његове расправе, објављене пет година након теренског рада у Подрињу (Хирт 1903) указао је прво Белић (Белић 1906), а касније врло илустративно Ивић.⁸

31. У контексту компактне територије тзв. незамењеног јата од границе атара београдске општине Чукарице до дринских падина Ваљевских планина није било тешко закључити да је азбуковичка икавица резултат погрешне перцепције новајлијама непознатог гласа, да је, дакле, настала „у додиру јаке ијекавске до-сељеничке струје и говора са фонолошким јатом”, који су придошлице, као и неки угледни научници, међу којима је било и језичких ауторитета, „чули” као *и* (Реметић 1981: 96). Коначни одговор на питање порекла србијанске икавштине⁹ показује како су миграције на свој начин допринеле формирању новог говорног идиома, односно оазе једног дијалекатског типа.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

32. Уместо извођења посебних закључака довољно је резимирати последице вишевековних померња српског живља, а нарочито масовних миграција изазваних турским освајањима. Последице сеоба су заиста разноврсне:

а) Неки дијалекатски и говорни типови (чакавски, кајкавски и штокавски) практично су збрисани са многих подручја данас настањених носиоцима других, неретко потпуно другачијих дијалекатских система. Из наведене чињенице проистекло је озбиљно и замршено питање реконструкције предмиграционе дијалекатске слике многих подручја.

б) Поједини дијалекти су доживели велику експанзију (највише Х-К, затим К-Р и П-ЈМ), а и облик двају последњих једино се може објаснити миграцијама).

в) Померање становништва далеко изван матичне националне територије стоји иза тзв. егзотичних националних и језичких оаза, својеврсног архивирања старијег језичког стања, драгоценог за историјску дијалектологију, односно за реконструкцију предмиграционе слике одговарајућих области.

г) Упоредивање прилика у говорима К-Р и П-ЈМ типа на тлу њихове колевке и у пределима задобијеним миграцијама на најаутентичнији начин сведочи о скорањем албанском елементу на највећем делу српске јужне покрајине.

д) Мигранти су, захваљујући својој бројности а и говорној компактности, местимично утицали на даљи развој дијалекатских типова затечених у новим стаништима (нпр. усмерење источнобосанског дијалекта у новоштокавском правцу под упливом носилаца источнохерцеговачког ијекавског типа).

⁸ „Пуна грешака у разумевању казивања информатора, у акценту, у интерпретацији факата и у много чему другом, ова расправа илуструје разнолике опасности којима се излаже испитивач недовољно упознат са материјом коју испитује. Само понека лепа и оригинална опсервација указује на руку мајстора” (Ивић 2001: 199).

⁹ „Данас се, међутим, зна да су икавизми у западноробијанском Подрињу настали тако што су до-сељени јекавци вокалом *и* замењивали незамењено јат (=e^и) које су чули у говору стариначког становништва” (Ивић 1991: 106 с позивом на мишљење у: Реметић 1981: 96–97).

ђ) И у великим таласима приспели дошљаци су, показују најновија истраживања, усвајали говор иноверних строседелаца, у облику модификованом углавном неприхватањем особина изразито структуралне тежине (случај са Србима ијекавцима шћакавцима на тлу Босне, где је „одбијањем” фонеме /x/ сачуван „свој” фонолошки систем, а неприхватањем дугосилазног акцента изван иницијалног слога – ненарушеност принципа „своје” дистрибуције прозодема).

е) Погрешна перцепција једног вокала у говору старинаца стоји иза настанка новог дијалекатског типа (икавизам у западносрбијанском Подрињу настао је тако што су дошљаци незамењено јат заменили гласом *и*).

Скраћенице

- З–С** — Зетско-сјенички (дијалекат)
ЈФ — Јужнословенски филолог, књ. I–LXXIII (Београд, 1913–2017)
К–Р — Косовско-ресавски (дијалекат)
П–ЈМ — Призренско-јужноморавски (дијалекат)
С–В — Смедеревско-вршачки (дијалекат)
СДЗб — Српски дијалектолошки зборник, књ. I–LXIV (Београд, 1905–2017)
С–З — Сврљишко-заплањски (дијалекат)
Т–Л — Тимочко-лужнички (дијалекат)
Х–К — Херцеговачко-крајишки (дијалекат)
Ш–В — Шумадијско-војвођански (дијалекат)

Литература

- Белич А. *Дијалектологическа карта сербскога језика*. Отдѣльный оттискъ изъ „Сборника по славяновѣдѣнію” II. Санктпетербургъ, 1905 (датум сепарата; на самом зборнику стоји година 1906), стр. 1–59 (с картом).
- Белич А. *Штокавски дијалекат*. У књизи: Проф. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. IV. Загреб: Библиографски завод, стр. 1064–1077.
- Бошњакловић Ж. „Фонетске особине говора источне Шумадије.” *СДЗб*, LV (2008): стр. 1–321.
- Бошњакловић Ж. „Морфолошке особине говора источне Шумадије.” *СДЗб*, LIX (2012): стр. 1–381.
- Букумирић М. „Говори северне Метохије.” *СДЗб*, L (2003): стр. 356.
- Ердељановић Ј. „Трагови најстаријег словенског слоја у Банату.” *Niederlův sbornik* (1925): стр. 275–308.
- Ивић П. „О једној вези нашег језика и наше историје. Сеобе Срба и српски језик. Да ли је тачно оно што свет мисли о језику?” *Недељне информативне новине*, 12. октобар: 10.
- Ивић П. „О неким проблемима наше историске дијалектологије.” *Јужнословенски филолог*, XXI (1995–1996): стр. 97–129.
- Ивић П. „О говору Галипольских Срба.” *СДЗб*, XII (1957): стр. XXI + 520.

- Ивић П. *Место банатског херског говора међу српским дијалектима*. Посебан отисак из зборника *Банатске Хере* (1958): стр. 326–353.
- Ивић П. *Изабрани огледи III. Из српскохрватске дијалектологије*. – Ниш: Просвета, 1991.
- Ивић П. „Однос између карашевског и свиничког говора.” *Македонски јазик*, XL–XLI (1989–1990): стр. 201–215. [Посветено на академик Божидар Видоески по повод 70-годишњице.]
- Ивић П. *Преглед историје српског језика*. Целокупна дела Павла Ивића VIII. Приредио Александар Младеновић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Ивић П. „Два стариначка српска дијалекта на тлу Косова и Метохије.” *Задужбина*, бр. 47, новембар 1999: 6.
- Ивић П. *Српски народ и његов језик*. Целокупна дела Павла Ивића V. Приредио Милорад Радовановић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2001.
- Ивић П. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Приредио Драгољуб Петровић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића (2001а).
- Ивић П. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Приредио Слободан Реметић. Библиотека Елементи, 81. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића, 2009.
- Павловић Љ. „Соколска нахија.” *Српски етнографски зборник*, XLVI (1930): стр. 307–505, 757–792.
- Радан М. Н. *Фонетика и фонологија карашевских говора данас. Прилог проучавању српских говора у Румунији*. Нови Сад – Београд: Филозофски факултет у Новом Саду – Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 2015.
- Реметић С. „О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије.” *СДЗб*, XXVII (1981): стр. 7–105.
- Реметић С. „О говорима централне Шумадије.” *СДЗб*, XXXI (1985): стр. I–XIX + 555.
- Реметић С. „Српски призренски говор I (гласови и облици).” *СДЗб*, LII (1996): стр. 319–614.
- Реметић С. „Српски дијалекатски комплекс – степен досадашње испитаности и даљи задаци.” *Научни скупови, књ. I. Одјељење друштвених наука, књ. I*. Бања Лука – Српско Сарајево: Српски духовни простор – Академија наука и умјетности Републике Српске (1999): стр. 275–283.
- Реметић С. „О гласовним особинама говора Жељове (код Бановића).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLII (1999а): стр. 399–432.
- Реметић С. „Уз 56. књигу Јужнословенског филолога, посвећену успомени на академика Павла Ивића.” *Јужнословенски филолог*, LVI/1–2 (2000): стр. 1–6.
- Реметић С. „Босански српски говори у свјетлу дијалекатске интерференције (лингвистички и социоллингвистички аспект).” *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LII/1 (2009): стр. 149–178.
- Реметић С. „Српски дијалектолошки атлас у светлу језичке и дијалекатске интерференције (лингвистички и социоллингвистички аспект).” *Књижевност и језик*, LX/2 (2013): стр. 205–230.

- Томић М. „Говор Радимаца.” *СДЗб*, XXXIII (1987): стр. 303–474.
- Цвијић Ј. „Метанастазичка кретања. Њихови узроци и последице.” *Српски етнографски зборник*, XXIV (1922): стр. [VIII] + 96 + карта.
- Цвијић Ј. *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*. Београд: Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије, 1966.

*

- Belić A. *Herman Hirt. Der ikvasche Dialekt im Königreich Serbien*. Archiv für slavische Philologie, XXVIII. Berlin, стр. 125–128.
- Vescu V. „Govor Banatske Crne Gore.” *Зборник за филологију и лингвистику*, XIX/1 (1976): стр. 115–172.
- Ivić P. Remetić S. „Orahovac.” *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Posebna izdanja ANUBiH, knj. LV; Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9. Sarajevo, 1981.
- Halilović S. „Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja).” *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VI* (1990): стр. 249–358.
- Hirt H. „Der ikavische Dialekt im Königreich Serbien.” *Philosophisch-historischen Classe*, CXLVI, V Abh (1903): стр. 1–56.

Слободан Н. Реметић

СЕРБСКИЈ ДИАЛЕКТНИЈ КОМПЛЕКС В СВЕТЕ МИГРАЦИОННИХ ПОТОКОВ (ЛИНГВИСТИЧЕСКИЈ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЈ АСПЕКТ)

Резюме

В работе говорится о значении переселений в формировании сербской диалектологической карты. В результате тихого, постоянного перемещения населения в поисках лучших условий жизни и массовых миграций, вызванных турецкими оккупациями, переместилась большая часть сербского населения. Последствия переселений, как исключительно важного фактора в сербской исторической диалектологии, поистине велики и разнообразны.

Некоторые диалектные типы (чакавский, кайкавский и штокавский) исчезли, а отдельные (напр. герцеговинско-краишский [максимально], косовско-ресавский, призренско-южноморавский) испытали экспансию. Перемещение сербского населения далеко от родной территории сохранило следы прежнего состояния языка и драгоценную опору для реконструкции предмиграционной картины области, из которой происходят переселенцы. Различия в рамках диалектов, колыбелью которых являлась южная область Сербии, свидетельствуют о недавнем албанском компоненте на большей части Косово и Метохии.

Последствием массовых переселений также стало воздействие на дальнейшее развитие языка со стороны диалектных типов, существовавших в новых местах жительства. Новейшие исследования показывают, что переселенцы перенимали говор иноверных старожилов в объеме, подразумеваемом просмотр укоренившегося мнения о роли веры, как тормоза речевого выравнивания. К примеру, мигранты в некоторых районах Боснии принимали идиолект иноверных старожилов, более серьезно модифицированный только в деталях выраженной структуральной сложности (в результате неусваивания фонемы /x/ сохранился „свой” фонологический набор, а в результате неусваивания долгого нисходящего ударения вне инициального слога – „своя” дистрибуция просодем).

О том, что миграционные процессы могут привести к возникновению нового диалектного типа, свидетельствует икавщина западно-сербского Подринья, где переселенцы местное [э] (так называемый неизменившийся ять) заменили гласным [и].

Ключевые слова: миграции, метанастازические области, герцеговинско-краишский диалект, шумадийско-воеводинский диалект, косовско-ресавский диалект, призренско-южноморавский диалект, диалектная интерференция, неизменившийся ять, икавщина.